

TUVA TÜRKLERİNİN KULLANDIKLARI ALFABELER VE BAZI İMLA ÖZELLİKLERİ

*Vildan KOÇOĞLU**

ÖZET

Tuva Türkleri, bugün Rusya Federasyonu içerisinde özerk bir cumhuriyet olarak yaşayan bir topluluktur. Cumhuriyetin sınırlarını, batıda Altay Cumhuriyeti, kuzey-batı ve kuzeyde Krasnoyarsk bölgesi ve Hakasya, kuzey-doğuda İrkuts bölgesi ve Buryatya, güneyde ve doğuda ise Moğolistan oluşturmaktadır. Başkent, Kızıl şehridir ve tam iki büyük nehrin (Kaa-Xem ile Bii-Xem) birleşerek “Yenisey” (Ulug-Xem) olduğu yere kurulmuştur. Bu tarihi noktada yerleşmiş halkın kullandıkları alfabeler ve yazı dili de yaşadıkları bazı tarihi olayların etkisinde şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkleri, alfabe, imla.

THE ALPHABETS THAT USED BY TUVA TURKS AND SOME SPECIALITIES OF ITS ORTHOGRAPHY

ABSTRACT

Tuva Turks today is a people living in Tuva Republic which is one of the otonom republik of Russia Federation. Tuva Republic lies to west Altai Republic, to the Krasnoyarsk Kray and Republic of Khakassia, Northwest to the Irkutsk Oblast and Buryat Republic, to the east Mongolia. The capital city of Republic is Kyzyl located in the shore of Ulug-Xem “Yenisey” river which combines in two big rivers Kaa-Xem and Bii-xem. Written language and alphabets which are used by Tuvan people who are lived in that historical place have occurred with effects of historical events.

Key Words: Tuvan Turks, alphabet, orthography.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. E-Posta: vkocoglu@hotmail.com.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Giriş

20. yüzyıl başlarına kadar fırtınalı bir devir yaşayan Tuva Türkleri, önce Moğol daha sonra Çin hakimiyetinde yaşamış, bu iki kültür çevresinin etkisinde kalmışlar, 20. yüzyılda ise, günümüzde de hala yönetimi altında oldukları, Rus yönetimi ile tanışmışlardır.

20.yüzyılın ilk çeyreği öncesinde Tuva Türkleri de dahil olmak üzere Sibiryaya uluslarının ulusal yazıları yoktu. (Sat 1964, 42). Bu yüzyıla kadar Tuva Türklerinin kullandıkları yazıda din, birinci derecede etkili olmuştur.

Budizm, 18. yüzyılın ikinci yarısında Tuva'da yaygınlaşmış ve resmi din statüsüne ulaşmıştır. Bu dönemlerde Tuva'nın güney ve merkez bölgelerinde tapınaklar (xüree) inşa edilmiş ve feodal beyler, baylar daha sonra da din adamları (Lamalar) Budizmin yayılması için destek vermişlerdir. İlerleyen dönemlerde din okulları açılmıştır. Tuvaların bu yıllarda kendi yazısı olmadığından bu dönemde Budizm kitapları Moğolca ve Tibetçe yazılmıştır (İstoriya Tuvı I 2001, 262). 1920'li yılların sonuna kadar Lamalar tapınaklarda Moğolca eğitim vermişlerdir. Ayrıca bu dönemde halkın sadece % 1.5 oranı okur yazar idi (Monguş 1970, 163).

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yazı meselesi önemli bir gündem oluşturmamıştır. Tuva Halk Cumhuriyeti'nin (TAR: Tıva Arat Respublika) ilk yıllarından başlayarak pek çok defa kongrelerde ve meclis toplantılarında yazı oluşturma hakkındaki meseleler gündeme getirilmiştir. Ancak tüm bu girişimlere rağmen 1920'li yılların sonuna kadar Tuva yazısının hangi harflere dayandırılacağı belirtilmemiştir. Eski geleneklere bağlı olan ve dinin, halk üzerindeki etkisinin eskisi gibi kalması gerektiğini savunan bazı kişiler Moğol ve Tibet alfabetini esas alan yazıyı savunmuşlardır, bu sebeple ulusal yazının şekillenmesi gecikmiştir. (Monguş, Sat 1967, 6). TAR tarafından, okur yazarlığı yükseltmek amacıyla 1923'te kongre düzenlenmiş, 1925'teki kongrede Tuva ulusal yazısını oluşturma sorunu tekrar gündeme getirilmiş, Sovyetler birliği bilimler akademisine başvurulmuştur. Çözüm önerileri olarak Eski Moğol yazısını kullanma ya da dinin etkisiyle Tibet yazısını kullanma teklifleri sunulmuştur. Ancak bu dönem ulusal yazıyla ilgili olarak herhangi bir sonuca ulaşılamaz ve 1926'da eski Moğol yazısının kullanılacağına daha sonra bu soruna çözüm getirileceğine karar verilir (İstoriya Tuvı II 2007, 263).

1929'da TAR'ın VIII. Kongresi, Tuva'yı Rus sosyalizmine geçirme hakkındaki tarihi kararını alırken, Tuva ulusal yazısını da latin harfleri esaslı yeni Türk alfabesine uygunlaştırmak hakkında

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Sovyet hükümetinden talepte bulunur. Bunun üzerine Sovyet hükümeti Tuva halkının isteğini yerine getirmek üzere ulusal yazının yapılması için deneyimli araştırmacılarla toplantı düzenlemiştir. 1930'da Tuva'ya L. D. Pokrovskiy'in başında bulunduğu bir araştırma heyeti gelmiştir. Bu heyet içerisinde Tuvaca üzerine uzun yıllar araştırma yapmış olan Prof. A. A. Pal'mbah da bulunmaktadır. Ve 1930 Haziranında TAR'ın yönetimi, genç Tuva aydınlarının temsilcilerinin katılımı ile Sovyet araştırmacılarının oluşturdukları yazının projesini ulusal yazı olarak oylamışlardır. Böylelikle 28 Haziran 1930 tarihi, Tuva halkının ulusal bayramlarından biri olmuştur. Bu latin harfleri esaslı yazı, kültürü yükseltmenin, kitlelerin yurdun politik, ekonomik hayatına katılımının gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. (Monguş, Sat 1967, 6). Ancak Sovyetler Birliği'nin kültürel baskısı sonucunda TAR'ın 1941 yılındaki XII. Kongresi latin harflerinden Rus harflerine geçişi kabul etmiştir. 1941-1944 yılları arası ise her iki alfabenin de kullanıldığı bir geçiş dönemi olmuştur.

Ulusal yazı dilini oluştururken hangi ağzın yazı dili olacağı sorunu da ortaya çıkmıştır. Bunun için doğru bir seçim yapılmalıydı. 1930'lu yıllarda Tuva diyalektleri henüz araştırılmamış durumda iken Dzun-Xemçik ağzı edebi dil olarak kabul edilmiştir. Pal'mbah'a göre Tuva edebi dili Dzun-Xemçik'teki Tuva'nın merkez ağzlarına dayandırılmalıdır. Daha sonraları edebi dili, *merkez Tuva* (Sat'a göre) ya da *orta Tuva* (Pal'mbah'a göre) diyalekti oluşturmuştur. Bu diyalekt sadece Dzun-Hemçik bölgesini değil çevresindeki diğer bölgeleri de bünyesinde barındırır. Böylelikle batıda Barun-Hemçik ile doğuda Ulug-Hemçik'e kadarki bölgeler edebi dili oluşturmuştur (Monguş 1970, 166).

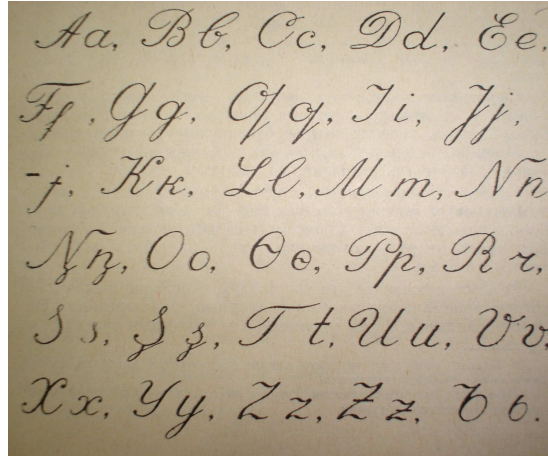
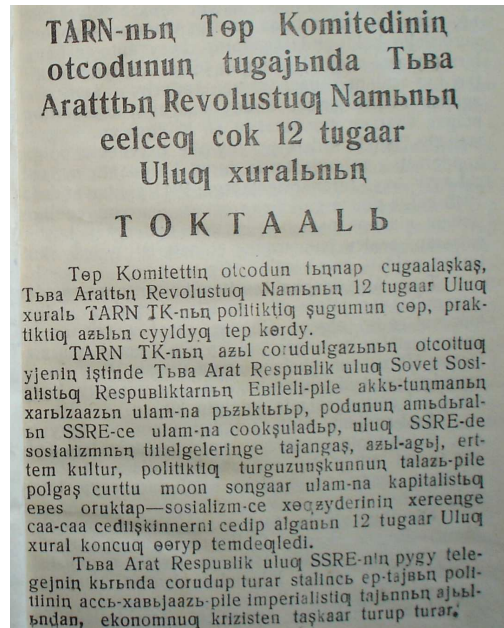
Latin Harfleri Esaslı Tuva Alfabeti ve İmlası

Latin harfli Tuva alfabesi: Resim 1¹

¹ D.A. Monguş, Ş. Ç. Sat, Sovet Üyede Tıva Dıldırj Xөгjüldezi, Kızıl 1967, s. 7'den alınmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Resim 2²

² TARN'nyñ Tör Komitediniñ Otçodunuy Tugayında Tıva Arattıñ Revolustug Namnyñ Eelçek Çok 12 Tugaar Ulug Xuralnyñ Toktaalı (Rezolyutsiya XII vnoçerednogo s'ezda Tuvinskoy Narodno-Revoluytsionnoy Parti po Otçetnomu Dokladu Tsenral'nogo Komiteta Parti), Kızıl 1941.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Latin harfli Tuva alfabesi 30 harften oluşur. Daha sonra y harfi çıkarılmış ve 29 işaret kullanılmıştır. İmlanın oluşturulmasında fonetik prensiplerin esas alınması söz konusudur. Bu esaslardan yukarıdaki örnek metinden de hareket ederek dikkat çeken hususlar şunlardır:

1. Kısa ve uzun ünlülü kelimelerin yazımı: **töp**, **ulam**; **moon**, **өөрүп**, **çookşuladıп** vb.
2. Söz başındaki tonlu ünsüzlerin tamamı güçlü de olsa güçsüz³ de olsa tonsuz ünsüzler ile yazılırdı: talazı-**pile**, **taşkaar**, **telegeyniң**, **tajangaş**, **polgaş** vb.⁴
3. Söz ortasında tonsuz ünsüzler tekrarlanarak yazılmıştır: **curttu**, **erttem** vb.

Bu Latin harfleri esasına dayanan imlanın eksik tarafları da olmuştur. Bunlara şu şekilde birkaç örnek verilebilir:

1. Tuva Türkçesinde uzun ünlüler (bunlar ikincil uzunluklardır) ve gırtlaksı ünlüler (ög bile adar) vardır. Latin harflerine dayandırılan bu imlada bunların farkı belirtilmeksizin aynı şekilde yazılmıştır. **bbt /nt/** “ses, gürültü”; **bbt /nt/** “it”.
2. Söz başındaki güçlü pⁿ, tⁿ ve güçsüz p, t fonemlerinin farkını ayırt etmeden her ikisini de aynı işaretle gösterilmiştir. Par “pars”; par “var”.
3. Söz ortasındaki yazımlarda duyulduğu gibi yazıldığı için açıklanamaz hatalar oluşmuştur: çurttum (çurt-**t**(?)-um); ertem (ertem “bilim” ert-**t**(?)-em); **akkı**-tuηma (akı-duηma “kardeş”).
4. Rusçadan alınan kelimelerin yazımında farklılıklar vardır: örneğin, kelime sonundaki **a**, **ya** seslerinin atılması: *program*, *kultur* vb. Ayrıca **ts**, **şç**, **ya**, **ye**, **yo**, **yu**, **ь** seslerini ifade eden işaretlerin olmaması da rusça kelimelerin yanlış yazımına neden olmaktadır: *sosializm* vb. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki, bu durum imlanın bir eksikliği değil, latin harfleri esaslı Tuva imlasının Rus imlasına yakınlaştırma çabalarının

³ Burada güçlü ve güçsüz seslerden kastımız aşırı patlayıcı (güçlü) ve patlayıcı (güçsüz) seslerdir. Biz burada Tuvaca dilbilgisi kitaplarında kullanılmakta olan güçlü ve güçsüz terimlerini bu anlamda kullanacağız.

⁴ Günümüz Tuva Türkçesinin imlasında bu sözler kiril harfleri ile şöyle yazılır: биле, “ile” дашкаар, делегей “dünya”, даянгах “dayanarak”, болгах “ve”.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

hatta Rus alfabesinin çözülmesi gereken bir sorununun sonucudur.

Daha sonra yapılan çalışmalar ve bazı girişimler, 1940'lı yılların başlarından itibaren Latin-kiril harflerinin karışık kullanımına sebep olmuş, daha sonra da sadece kiril harflerinin kullanımını gerekli kılmıştır. (Monguş, Sat 1967, 8-9)

Tuva'da geçmişten bugüne kadar ulaşan ve Tuvaca yayımlanan iki önemli gazete vardır. Şın "Gerçek" ve Tıvanıŋ Anıyaktarı "Tuva'nın Gençleri". Şın gazetesi 1926'da Moğolca olarak yayıma başlamıştır, 1930'da Tuva yazı dili oluşturulduktan sonra Tuvaca olarak yayına devam etmiştir. (Monguş 1989, 29). Tuva edebi dilinin ve imla kurallarının sağlamaştırılmasında "Şın" gazetesinin önemini vurgulamak gerekir. Bu gazetede halkın imlayı öğrenmesi için *şın bijür tugayı* "imla hakkında" ve *Tıva üjüktüŋ dürümü* "Tuva harflerinin kuralları", *Çaraştır bijip öörenülüŋer* "Yazmayı öğrenelim!" vb. başlıklı yazılar yayımlanmıştır. 1938'de yayımlanmış Şın Gazetesinden örnekler için ekler bölümüne bakınız.

Latin harfleri 1940'lı yılların ortasına kadar kullanılmıştır. 1920'li yıllarda kullanılan Moğolca yazı diline göre Latin alfabesiyle okur-yazar oranı 10 yıl içinde %85'e yükselmiştir. Böylelikle bu dönemde modern Tuva edebiyatı da hayatına başlamıştır. 1940'lı yılların sonunda artık 7 senelik okullar için Tuvaca ders kitapları basılmıştır. (Monguş 2001, 4).

Rus Harfleri Esaslı Tuva Alfabeti ve İmlası

Rus harflerine dayandırılan Tuva alfabesi ise, Tuvacanın kendine has seslerini ifade eden seslerin işaretlerinin (Һ, Ө, Ү) de dahil edilmesiyle 36 harften oluşturulmuştur.

Harfler	Ses Karşılıkları	Harfler	Ses Karşılıkları
Аа	a	Пп	p
Бб	b	Рр	r
Вв	v	Сс	s
Гг	g	Тт	t
Дд	d	Уу	u

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Ее	ye	Үү	ü
ё	yo	Фф	f
Жж	j	Хх	h
Зз	z	Цц	ts
Ии	i	Чч	ç
Йй	y	Шш	ş
Кк	k	Щщ	şç
Лл	l	Ъъ	sertleştirme iş.
Мм	m	Ыы	ı
Нн	n	Ьь	inceltme iş.
Њң	ŋ	Ээ	e
Оо	o	Юю	yu
Өө	ö	Яя	ya

Tuvacanın imlasında, yazı dilinin oluşturulduğu ilk günden itibaren devam edegelen problemler özellikle Tuva Türkçesine özgü seslerin ve yaşadıkları kültür çevresi dolayısıyla alıntılanan kelimelerin yazımında ortaya çıkar. Bunların başlıcalarını ve bazı özel imla durumlarını şu şekilde gösterebiliriz.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

1. Tuvacanın ünlülerindeki özel durumlar:

Tuva Türkçesinde ünlüler 3 gruptur:

Kısa	Ses karşılıkları	Uzun	Ses karşılıkları	Gırtlaksız	Ses karşılıkları
a	a	a:	ā	аъ	a'
э	e	э:	ē	эъ	e'
ы	ı	ы:	ī	ыъ	ı'
и	i	и:	î	иъ	i'
о	o	о:	ō	оъ	o'
ө	ö	ө:	ö	өъ	ö'
у	u	у:	ū	уъ	u'
ү	ü	ү:	ū	үъ	ü'

Tuva Türkçesi ünlülerinin en önemli özelliği gırtlaksızlaşma “*faringalizatsiya*”dır. Tuvacada binlerce sözün gırtlaksız ünlü taşıdığı ancak bunların yazıda gösterilmediği bilinir. Bu konuda yapılmış önemli çalışmalardan biri K. A. Biçeldej’in yayımladığı “*Faringalizatsiya v Tuvinskom Yazıke*” adlı tezidir. Burada gırtlaksız ünlülerin imlasıyla ilgili şu bilgiler verilir:

“Günümüz Tuvacasında içinde gırtlaksız ünlü barındıran kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Çalışmamızda yaklaşık 19000 kelime fişlenmiştir. Şüphesiz fişte gösterilenler Tuvacanın söz varlığının bir kısmını oluşturmaktadır. Bunun dışında bu ünlüler özel isimlerde, etnonim ve toponimlerde de kullanılmaktadır.

Tuvacadaki faringalizasyon sorununa birçok çalışmada değinilmiştir. Buna rağmen bütün sorunların çözüldüğünü söylemek mümkün değildir. Bu sorunlardan biri de bu ünlülerin imlasıyla ilgilidir.

Faringal ünlüleri yazıya geçirmekteki kurallar, *Tuvinskoy Orfografii* “Tuva İmlası” ve *Osnovax Tuvinskoy Orfografii* “Tuva İmlası Üzerine” adlı eserlerde şu şekildedir:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

1. Faringal ünlüler, aşağıdaki sözlerde, bu sözleri eşseslilerinden (omograflarından) ayırabilmek için her zaman ünlü ve sertleştirme işareti ile yazılır: **АЪТ** /a't/ "at", **ОЪТ** /o't/ "ot", **КАЪТ** /ka't/ "meyve", **ЭЪТ** /e't/ "et", **ЧАЪС** /ça's/ "yağmur", **ЧҮЪК** /çü'k/ "yük", **ЧӨЪП** /çö'p/ "haklı, doğru", **ДҮЪШ** /dü'ş/ "öğle", **АЪШ-ЧӘМ** /a'ş-çem/ "yemek".
2. Diğer tüm kelimelerde gırtlaksı ünlüler sertleştirme işareti olmadan yazılır. Ancak gırtlaksı ünlülü kelimeyi, bu ünlüyü taşımayan benzer kelimedenden ayırmak istenirse istemli olarak ünlü ve sertleştirme işareti ile belirtilir.

Bu kuralın ilk maddesine göre sertleştirme işareti, benzer kelimelerin tüm şekillerinde kullanılır ve diğer kelimelerin yapımlı şekillerinde kullanılmaz. Bu yüzden de dili yeni öğrenmekte olanlar için, özellikle küçük yaştaki çocuklar için türemiş kelimeleri türememiş kelimelerden ayırmak epey güçtür.

İkinci maddeyle ilgili olarak, bazı özel kelimeleri bildirmek için, okul kitaplarında, konuşma kılavuzlarında, ağız sözlüklerinde gırtlaksı ünlüler sertleştirme işaretleri ile belirtilmesi gerekir.

*Tuvaca kelimelerin çoğunun imlasında gırtlaksı ünlüler gösterilmez. Yazı dilinde seyrek olarak eş sesliler ortaya çıkmaktadır. Bunlar sadece gırtlaksı ünlüler ile ayırt edilen kelimelerdir. Şüphesiz bunları doğru anlamakta, okumakta zorluklar çıkmaktadır. Örneğin: **КЫЪЗ** /ki'z/ "dar"; **кис-** "çaba göstermek"; **кис** "kız", **КЕЖЕЭ** /kejee/ "akşam", **КЕЖЕЭ** /ke'jee/ "çalışkan" vb.*

*Bu sesleri ayırt etmek çok önemlidir. Bu yüzden bir metni doğru okumak ve anlamak sorunuyla karşılaşırız. Bazı kelimelerde ilk hecedeki ünlü bazen gırtlaksı bazen de normal okunur. Bu durum bazı ağız özellikleridir. Faringalizasyonun az gelişmiş olduğu bazı kelimelerde böyledir. Bu yüzden konuşma dilinde de ikili şekiller oluşmuştur. Ayrıca bazı tek heceli fiillerin emir kipinde seçmeli olarak gırtlaksı ünlüler gösterilir; ancak bu fiillerin diğer çekimlerinde gırtlaksı ünlü sadece telaffuz edilir. Örn. **баъз** "bas!, ez!" /ba'zar/ vb. Böylelikle imladaki tutarsızlıktan dolayı gırtlaksı ünlü taşıyan kelimeleri insanlar bilmek zorunda kalırlar. (Biçeldey 1999, 78-80).*

Bu konudaki önemli görüşlerden biri de A. A. Pal'mbah'a aittir. Pal'mbah, Tuvacada gırtlaksı sesler araştırılmalıdır ve bunlar ayrıca bir işaretle gösterilmelidir, der. Palm'bah'a göre gırtlaksı ünlülerin her kelimedede gösterilmemesinin nedeni diyalekt özellikleridir. Bazı diyalektlerde bu ünlüler baskınken bazılarında daha siliktir. Dolayısıyla bir tutarlılık olması açısından tek bir kurala

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

bağlanarak bunlar yazılmalıdır, diye düşünür. (Monguş 1970, 170). Ancak hâlâ geçerli olan kural yukarıda da verdiğimiz kuraldır.

2. Tuvacanın ünsüzlerindeki özel durumlar:

Tuvacada 22 ünsüz bulunmaktadır:

Tonsuz ünsüzler (Düley ünner): k, p, t, s, ş, f, x, ts, ç, şç

Tonlu ünsüzler (İtkır ünner): b, v, g, d, j, z

Akıcı ünsüzler (Ayar ünner): y, l, m, n, ŋ, r

Tuvacanın ünsüzlerinin özel bir durumu güçlü ve güçsüz seslerinin bulunmasıdır. **pⁿ (пⁿ), tⁿ (тⁿ)** Tuvacanın ses sistemindeki bu özel ünsüzlerdir. Ancak imlada bu sesleri gösteren özel bir işaret yoktur ve bu sesler güçsüz **p (п)** ve **t (т)** işaretleri ile aralarındaki fark belirtilmeksizin yazılır. Söz başındaki bazı kelimelerde ise bu sesler **b (б) - d (д)** işaretleriyle yazılır. (Biçeldey 2001, 41). İmlanın oluşturulma sürecinde kelime başındaki güçlü seslerin neden güçsüz seslerle karşılandığını Tuvacanın Gramerinde verilen bilgiden anlarız. “Bazı kelimelerde söz başı **b (б)** ünsüzü Rusça kelime başındaki **p (п)**’ye yakındır. Bazılarında ise **b** ile **p** arasındaki bir sestir. Ancak daha çok **p**’ye yakındır. Bu yüzden **б** sesi az tonlu bir sestir. Örn: **Барун-Хемчик, Бай-Тайга** şeklinde yazılır ancak /parun/ gibi okunur. Ancak Rus kulağıyla bu sesler genellikle tonlu **б** gibi duyulur.. Söz başı **d (д)** de **b** gibi aslında **t (т)**– **d (д)** arası bir sestir ancak Rus kulağına göre **d** ye yakındır. bunun için de **d** olarak imlada gösterilmiştir” (İshakov, Pal’mbah 1961, 51, 57). 1961’de Tuvacanın yazım kuralları (Orfografyası) yenilenirken söz başındaki **b, d, p, t (б д п т)** seslerinin güçlü ve güçsüz şekillerinin yazıda gösterilmesi teklif edilmiştir. Ancak bu bazı durumlarda karışıklık yaratacağından eski geleneksel şeklin kalmasına karar verilmiştir. Böylece tuvacada kelime başında güçsüz olarak sadece **b, d** sesleri bulunur. (Monguş 2001, 7).

Tuva Türkçesinin ünsüzleriyle ilgili bir başka durum da **ŋ (y)** ünsüzüyle ilgili olan durumdur. Tuva Türkçesinde **ŋ (y)** ünsüzünün olmasına rağmen bu sesin ünlü ile birleşmiş şekilleri Rusçanın imlası ile aynıdır: **E (ye), ě (yo), ю (yu), я (ya)**. Dolayısıyla Tuvaca sözlerin imlasında da (üye (**ye** “zaman”), moyun (**моюн** “boyun”), kayaa (**каая** “nereye, nerede”) bu gibi sözler Rusçadan aynı şekilde alıntılanan işaretlerle gösterilmektedir. Ancak **yl, yi, yö, yü** ikilileri için özel bir işaret bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu durum da bir tutarsızlık yaratmaktadır. Bu yüzden K. A. Biçeldey, Tuvacanın özel

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bir fonemini karşılayan y sesinin ünlülerle birleşik şekillerinin Rusça alıntılarda bile Tuva imlasına uydurularak yazılması gerektiğini vurgular. Yani imlada **йа, йэ, йо, йө, йу, йү, йы, йи** şekillerinin gösterilmesinin doğru olduğunu savunur. (Biçeldey 1993, 40).

3. Alıntı sözlerin imlası:

Tuva'nın bu geniş alanında pek çok ulus iç içe yaşamıştır. Tuvacadaki Moğolca sözlerin fazla olmasının nedenlerinden biri 20. yüzyıl başlarına kadar yaklaşık 200 yıl içinde Tuvalıların, Mançu-Çin ile Moğol feodallerinin himayesinde yaşamalarıdır. Tuva ile Moğol halkının, hayatı birlikte paylaşmalarının sonucunda bu iki dilin bir birine etkisi kuvvetli olmuştur. Tuva ve Moğol dil ilişkisi daha da eskiye gider. XIII-XV.larda bu etkileşim dil malzemelerinden anlaşılır. V. İ. Rassadin Tuvacada 2200'ü aşan Moğolca kök olduğunu söyler. Ayrıca Moğolca aracılığıyla da Tuvacaya geçmiş pek çok Tibet, Çin, Mançur kökenli sözler vardır. Örneğin Tibetçeden pek çok kişi adı alınmıştır. *Araptan* “çok sağlam, güçlü”; *Kandan* “sevinç” (Dorju 2004: 24); *Çimit* “edebi”; *şurap* “kut, talih”. Tuvacaya giren Tibetçe adlar genelde dini anlamları olan adlardı; ancak günümüzde bunlar dini anlamlarından ayrılarak, gelenek adetlere göre kullanılan adlar oluvermişlerdir. Özellikle Tibetçe adların çoklukla Tuvacaya girdiği dönem din etkisiyle XVIII-X. yüzyıllardır.⁵ (Red. Dorju 1993, 68).

Günümüz Tuvacasına etki eden dillerden en büyük yeri kaplayan ise Rusçadır. 1944'te Tuva'nın Sovyetler birliğine dahil edilmesi Tuva-Rus halkı arasındaki ilişkinin başka yönlerden de genişlemesine sebep olmuştur. B. İ. Tatarintsev'in söylediğine göre Rusçadan Tuvacaya geçmiş 3 bini aşkın söz vardır. Prof. Ş. Ç. Sat ise bu sayıyı 4 binden fazla olarak belirler. (Red. Dorju 1993, 72)

Dil bilimcilerin verdiği bilgilere göre, Tuva ulusal yazısının oluşturulmasından önce, 1930'dan önceki zamanlarda, Rusçadan alınan sözlerin yazımı ile, daha sonraki dönemlerde alınan sözlerin yazımı ayırt edilmelidir. Bunun sebebi ise 1930 öncesinde alınan Rusça sözler tamamıyla Tuvalaştırılmış, hatta bu yüzden onların bazen Rusça kökenli söz olduğunun anlaşılması bile zorlaşmıştır.

⁵ Eskiden olduğu kadar günümüz Tuva geleneklerinde de karşılaştığımız bir özellik, Tuva halkının, çocuklarına ad vermek üzere toplumun saygın kişilerine başvurmalarıdır. Bu kişiler ailenin en yaşlısı olabildiği gibi, şamanlar, din adamları da olabilmektedir. Lamalar da bunlardan biridir. (bu konuda geniş bilgi için bk. Monguş Kenin Lopsan, Tıva Çarçıl “Tuva Gelenekleri”).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Örneğin: *vedro* – *bödüree* “kova”; *oslobli* – *oglaḡay* “ok” vb. Daha sonraki dönemlerde alınan Rusça alıntılarının ise Rusçadaki orijinal şekilleriyle yazımı söz konusudur; ancak Tuva ve Rusçanın ses sistemindeki farklılık, yazımın farklı, okunuşun farklı olmasına neden olmaktadır. Örn: şkola (школа), magazin (магазин), kopeek (копеек), stol (стол) olarak yazılan sözler, /ɪʃkoola/, /maʕaziin/, /köpek / xöpeek/, /ɪʃstol/ olarak Tuvacaya uygun olarak okunur. (Red. Dorju 1993, 71). Ayrıca Rusça alıntılarda orijinalinden farklı olarak Tuvalıların duyduğu şekilde yazıya geçirdikleri özellikler de vardır. Bunlardan bazıları:

1. Sonu (**ь**) inceltme işareti (*çımçak demdek*) ile biten sözlerin yazımında bunlar muhafaza edilir: **секретаь** /sekretarʕ/- **секретаьның** (sekretarʕnıḡ), **роль** (rolʕ) – **рольдун** (rolʕduḡ) vb. Ancak rublʕ, korablʕ gibi sözlerin sonundaki *l* ünsüzünün öncesinde *i* ünlüsü telaffuz edilir. Böylelikle bu kelimelere getirilen ekler de ince ünlülü şekillerini alır: **рубльдин** (rublʕdiḡ), **рубльдер** (rubʕlder) vb. (Red. Monguş 2001, 15)
2. Alıntı sözlerin sonunda bulunan nt, nd, kt, nk, sk, vt, ng, ftʕ, ç (**нт, нд, кт, нк, вт, нг, фть, ч**) ünsüzleri sonrasında bir ünlü telaffuz edilir, dolayısıyla bu sözlere getirilecek eklerin öncesinde o telaffuz edilen ses yazılır: **документ** – **документиниң** (dokument – dokumentiniḡ); **фонд** – **фондулуг** (fond – fondulug) vb.

4. İmla-Telaffuz ve Diğer İmla Problemleri

Edebi dile uygun olarak yazıp ve okumak da ayrı bir problem olarak karşımıza çıkar. Peki Tuva Türkçesinde imla, okunuşu (adalga) nasıl etkiliyor? Tuvacada ünlülerin kısa, uzun, gırtlaksı şekillerinin doğru okunuşu, fonetik olaylarda ünlülerin kaybolmasının veya ünlü türemelerinin doğru ifadesi, konuşma melodisine ve anlama göre vurgunun doğru yapılması, ünsüzlerin güçlü veya güçsüz okunan şekilleri, fonetik olaylardaki değişikliklerin doğru ifadesi, birleşik kelimelerin imlası ve telaffuzu gibi unsurlar önemlidir. Yazıyla okunuş her zaman birbirini tutmaz. Örneğin *burungaar* (бурунгаар) sözünü ele alalım. Burada söz başındaki **b** (б) sesi sert okunan bir ses (p (**n**)’ye yakın) olmasına rağmen b harfiyle ve **g** sesi kendinden önce **n** sesinin bulunması dolayısıyla **ḡ** okunmasına rağmen **n** ve **g** işaretleriyle yazılmıştır ve böyle kurallaşmıştır (Biçeldey 2001, 5).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Bunun gibi yine yazıda aynı şekilde gösterilen ancak aslında seslerin farklı telaffuzu dolayısıyla anlam farklılığı yaratan bir başka özellik de *m, n, ŋ, g* ünsüzlerinin erimesi sonucu oluşmuş *genizden çıkarılan* (dumçuktap adaar) uzun ünlülerdir. Örn. *Çaa* /çaã/ “savaş” (ET. yağı) – *çaa* /çaã/ “yeni” (ET. yaŋa).

5. İmlada Görülen İkili Şekiller

İmladaki ikili şekillerin bulunmasının en büyük nedenini okunuştaki tutarsızlıklar, tasarruf edilmiş şekillerin kullanımındaki kuralsızlık, Tuva imlasını Rusçanın imlasına yakınlaştırma kaygısı olarak gösterebiliriz. Bazı durumlarda hangi şekle göre bir kural oluşturulması bir sorun haline gelmiştir: Örneğin yazıda şu ikili şekillere rastlanır: *bolur* – *boor* (болур – боор) “olmak” *ki’jige* – *ki’jee* (киъжиге – киъжээ) “kişiye”, *baar* – *barır* (баар – барыр) “gitmek”.

Sonuç:

Günümüz Tuva Türkçesi imlasının eksik olan tarafları, Tuvacanın ses sisteminde önemli bir yer tutan fonemlerin işaretlenmesiyle ilgili olan durumlardır. Bunun başında ise *gırtlaksı ünlüler* (faringalizasyon) gelir. Gırtlaksı ünlüler taşıyan sözlerin çoğunun yazıda farklı bir işaretle gösterilmemesinin sonucu olarak Tuvacada yazımı aynı, ancak telaffuzu ve anlamı farklı sözler oldukça fazladır. Bu da dili yeni öğrenenlerin en çok zorlandıkları durum olmaktadır. Ayrıca yine ses sisteminde Tuvacaya özel fonemlerin (güçlü ünsüzler: pⁿ, tⁿ; genizsi ünlüler: ã, õ, î gibi) işaretlerinin imlada gösterilmemesi okuma ve anlamayı güçleştirmektedir. Bunun dışında, sesleri gösteren işaretlerin bulunmasına rağmen, Rus imlasının etkisiyle *ya, ye, yo, yu* şekillerinin kullanılması imlada reformu gerektiren bazı hususlardandır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

KAYNAKÇA

- BİÇELDEY K. A. (1993). Tıva Bijikti Bolgaş Şın Bijilgeni Sayzıradır Talazı-bile Sanaldar, **Voprosı Tuvinskogo Yazıkoznaniya**, Kızıl, ss.40-49.
- BİÇELDEY K. A. (1999). **Faringalizatsiya v Tuvinskom Yazıke**, Kızıl: Tipografiya Tuvinskogo Gosudarstvenno Universiteta.
- BİÇELDEY K. A. (2001). **Tıva Şın Adalganıñ Ündezinneri**, Kızıl.
- DORJU Çürgüy-ool (2004). **Tıva Ulustıñ Xuu Attarınıñ Töögüzü**, Kızıl: Xakassoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- İSHAKOV F. G. (1957). **Tuvinskiy Yazık – Oçerk po Fonetike**, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR.
- İSHAKOV F. G., PAL'MBAH A. A. (1961). **Grammatika Tuvinskogo Yazıka – Fonetika i Morfologiya**, Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.
- MONGUŞ D. A. (1970). Tuvinskaya Pis'mennost' i Nekotorıye Voprosı Yeyo Dal'neyşego Razvitiya, **Uçyonıye Zapiski**, XIV, ss. 163-173.
- MONGUŞ D. A. (1989). Tıva Solunnarnıñ Dılı, **Tıva Çugaa Kulturazınıñ Çugula Aytırıgları**, ss.28-30.
- MONGUŞ D. A. (2001). Tuvinskaya Pis'mennost' (Sovremennoye Sostoyaniye i Perspektivi), **Gumanitarnıye İssledovaniya v Tuve**, Moskva ss. 3-13.
- MONGUŞ D. A. (2005). **Tıva-Türk Slovar'**, Kızıl.
- MONGUŞ D.A., SAT Ş. Ç. (1967). **Sovet Üyede Tıva Dıldıñ Xöğjüldezi**, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- RASSADİN V. İ. (1980). **Mongolo-Buryatskiye Zaimstvovaniya v Sibirskix Tyurkskix Yazıkax**, Moskva: İzdatel'stvo Nauk.
- Red. DORJU Ç. M. (1993). **Tıva Dil Bolgaş Çugaa Kul'turazi**, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Red. LAMİNA V. A. (2007). **İstoriya Tıvı II**, Novosibirsk: Nauka.
- Red. MONGUŞ D. A. (1967). **Tıva Dıldıñ Orfografıtıg Slovarı**, Kızıl.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- Red. MONGUŞ D. A. (2001). **Tıva Orfografiyanıñ Bolgaş Punktualitsiyanıñ Dürümneri**, Kızıl: Respublika Tipografiyası.
- Red. MONGUŞ D. A. (2003). **Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı Tom I**, Novosibirsk: Nauka.
- Red. PAL'MBAH A. (1963). Tıva Orfografiyanıñ Ündezinneri (Osnovı Tuvinskoy Orfografii), Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- SAT Ş. Ç. (1964). **Tıva Dıldı Şinçilep Kelgeniniñ Töögüzünüñ Oçerigi**, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- SAT Ş. Ç. (1973). **Formirovaniye i Razvitiye Tuvinskogo Natsional'nogo Literaturnogo Yazıka**, Kızıl: Tuvinskoe Knijnoye İzdatel'stvo.
- SAT Ş. Ç., SALZINMAA E. B. (1980). **Amgı Tıva Literaturlug Dıl**, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- VAYNŞTEYN, Red. S. İ., MANNAY-OOL M. X. (2001). **İstoriya Tuvı I**, Novosibirsk: Nauka.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*